

## ESKİ BİR YAŞITLAR TEŞKİLÂTI OLAN 'KURDAŞLIK' VE GÜNÜMÜZE ETKİLERİNE DAİR

Adem AYDEMİR\*

### Öz

*Bu makalemizde Türklerde özel mülkiyetin ve aile kurumunun henüz teşekkül etmediği bir dönemin hatırası olan 'Kurdaşlık' kurumu ve bu kurumun günümüze etkileri ele alındı. Yaşit gençler arasındaki çeteleşme ve klikleşme ile Türk folklorunda önemli yer işgal eden 'kurklar', 'sağdıçlık', 'tertiplik', 'yığitbaşılık' ve 'bekârbaşılık' kurumlarının 'Kurdaşlık' kurumunun bakiyeleri olduğu savunuldu.*

**Anahtar kelimeler:** Kurdaşlık, Türk Destanları, Türk Folkloru, Kabile Hayatı, Müşterek Mülkiyet, Özel Mülkiyet, Tertiplik, Yığitbaşılık, Bekârbaşılık.

### Abstract

#### Organization of an old Peers 'Kurdaşlık' and Present of Consequences

*In this article, the Turks did not exist in the institution of private property and family in memory of an era 'kurdaşlık' institution and present the effects of this institution were discussed. Between youth gangs and cliques with peers who occupied an substantially place in the folklore of the Turkish 'forty', 'sağdıçlık', 'together pack', 'daring leader' and 'single-pressed' institutions 'kurdaşlık' balances at the institution to be defended.*

**Key words:** Kurdaşlık, Turkish Epics, Turkish Folklore, The Tribal Life, Jointly Owned Property, Private Property, Together Pack, Daring Leader, Single is Leader.

\* Balıkesir Merkez Ticaret Meslek Lisesi Tarih Öğretmeni.

Günlük yaşantımızda kullandığımız veya artık kullanmadığımız birçok kelime tarih öncesinin karanlık dehlizlerinde kaybolmuş olan inanış, yaşayış ve sosyal şartların hatıralarıdır. Zamanla sosyal şartların, yaşayış ve üretim biçimlerinin değişmesine uygun olarak, sosyal ilişkilerin ve inanışların yeni şekiller almasına rağmen eski kelimeler, yeni şartlara ve çevrelere göre yeni anlamlar alarak yaşamaya devam etmiştir. Tarih öncesi devirlerde bile önemini kaybeden bazı kavramlar vardır ki, biz bunlar hakkında bugün yaşayan ilkel insanların hayatına dair toplanan malzemelerle, destanlarımızı, masal ve geleneklerimizi eski zamanlardan kalma göreneklerimizi karşılaştırmak suretiyle bir fikir edinebiliyoruz. Biz de bu makalemizde Batı Türk dünyasında bilinmeyen, Doğu Türk dünyasında ise, ilkel yaşam şartlarını henüz değiştirememiş veya bu ilkel yaşamın birçok özelliğini devam ettiren Türk kesimlerinde muhafaza edilen *'kurdaşlık'* kurumunu ve bu kurumun günümüz Türk dünyasındaki yansımalarını değerlendirdik.

Bizim hocalarımızın da hocası olan Büyük Türkolog ve etnografyacı rahmetli Abdülkadir İnan, daha 1948 yılında yayımlanmış olan bir makalesinde:

*“Göçebe kavimlerden yetişen folklor ve etnografya meraklısı aydınlar, bugünkü cemiyetlerin ahlâk telâkkilerine aykırı olan örf ve gelenekleri tespit etmekten çekinmişler; ırkdaşlarının ‘gülünç’ veya ‘gayri ahlâki’ âdetlerini yabancılara bildirmeğe ‘milli duygu’ları mani olmuştur. Meselâ Grodekov’un muhbirlerinden biri ‘Sexual hospitalite’ hakkında sorulan suale; ‘böyle şey olmak değil, düşünülmez bile’ diye cevap vermişti. Çokan Velihanov, Kazak-Kırgız ve Kara-Kırgızların örf ve âdetlerinden bahsederken Kara-Kırgızlar’ın her türlü ‘uygunsuz’ geleneklerini tespit ettiği halde, kendi kabilesi olan Kazak-Kırgızlar’ın ‘uygunsuz’ âdetlerini açığa vurmaktan çekinmiştir. Meselâ, ‘kızoynak’, ‘kurdaşlık hakkı’, ‘yenge ile küçük kayın birader arasındaki münasebetler’den bahsetmemiştir. Halbuki Velihanov’un Kara-Kırgızlar’da müşahede ettiği ‘uygunsuz’ âdetlerin hepsi Kazak-Kırgızlar’da da mevcuttur.*

*İşte bu millî veya kavmî gururdan doğan ‘hissiyat’ birçok örf ve âdetlerin bütün çıplaklığı ile tespit edilmesine engel olmuştur. Halbuki bu ‘mahrem’ âdet ve örfler etnolojinin birçok karışık ve karanlık meselelerini çözmeğe ve aydınlatmağa yararlar”<sup>1</sup>*

diyerek bu konuların tetkikinin gereğine işaret etmişti. Bununla beraber, bildiğimiz kadarıyla Kurdaşlık müessesesi şimdiye kadar etnografya edebiyatında tetkik edilmiş değildir.

<sup>1</sup> Abdülkadir İnan, “Göçebe Türk Boylarında Evlâhık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, A.Ü. D.T.C.F. Dergisi, c. VI, Sayı: 3, s. 128, Mayıs-Haziran 1948; aynı makale *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, s. 306, Ankara, 1998.

'Kurdaşlık' kurumu, henüz evlenme ve aile kurumunun teşekkül etmediği, çok eski çağların bir hatırasıdır. Bunun izlerini ancak dağlar ve vadiler arasında kalmış, ilkel yaşama şartlarını değiştirememiş kabilelerde ve bazı Türk destanlarındaki kırıntılarda bulabiliyoruz. Destanlar gerçekte çok eski inançları, görenek ve gelenekleri açık bir şekilde aksettiriyor. Bunlardaki, evlenme, doğum, ad verme, yas ve defin törenleri çok önceki devirlerin izlerini taşımaktadır. Yakınlık ve akrabalık ifade eden terimler karşılıklı selâmlaşma ve nezaket icâbı meydana gelen kelimeler değildir. Bu bakımdan kelimelerin menşei ilkel insanın düşünce tarzını, inançlarını, üretim ve yaşayış biçimlerini nazara almak suretiyle bulabiliriz.

'Kurdaş' kelimesi, ilk bakışta iki hece olarak görülmeyle beraber, bunun aslı 'kur-ad-eş' şeklinde üç heceden ibaret olup, sonradan 'kurdaş' şeklinde klişeleşmiştir. Bunun için öncelikle 'kur', 'ad' ve 'eş' kelimelerini ele almamız gerekmektedir.

'Kur' kelimesi *Dıvanü Lûgat-it-Türk*'te, mertebe, kuşak, kemer<sup>2</sup>, Kırgız sözlüklerinde, kuşak, yaşıt çocuklar<sup>3</sup>, Eski Uygur dilinde, kemer, toka, sıra, silsile<sup>4</sup>, Kazak sözlüklerinde, 'kuşak, devre, çevre'<sup>5</sup>, Yeni Uygur Türkçesi'nde 'takım'<sup>6</sup> anlamında kullanılmıştır. Kur kelimesi 'kut' kelimesiyle de ilgili olmalıdır. Kut ve kur tarihin bildiği günden beri bütün Türklerde, din ve mezhep farkına bakmadan her devirde manevî kıymeti haiz şeyler sayılmıştır. *Yusuf Has Hacib*'in kullandığı kelimeler içinde en çok geçen kut ve kur (kuşak) kelimeleridir. *Kutadgu Bilig*'de kut kelimesi kur yani kuşak kelimesiyle birçok beyitte beraber geçmektedir.<sup>7</sup> Bu söz XIV. asrın ilk yarısında *Kul Mesut* adlı birisi tarafından Farsça'dan Türkçeye çevrilen *Kelile ve Dimne*'de, 'mevki, derece, had, mertebe, pâyê', *Hoca Mesut* adlı birisi tarafından Farsça'dan tercüme edilen *Süheyl-ü Nevbahar* adlı eser ile aynı dönemde *Mehmet* adlı bir şair tarafından telif olunan *Işk-nâme* adlı eserde 'akran, emsâl'<sup>8</sup> manasındadır.

At, şüphesiz ki, Türklerin en fazla önem verdikleri bir hayvan olmuştur. Atın ilk ehlileştirilmesini ve bununla ilgili karakteristik atlı çoban kültürünün yaşatılmasını, kesin olarak İç Asya'da yaşayan eski Türklere kadar dayamak gerekir.<sup>9</sup>

<sup>2</sup> *Dıvanü Lûgat-it-Türk*, (çev. Besim Atalay), I, 324, Ankara, 2006.

<sup>3</sup> K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, c. II, s. 522, TDK Yay., Ankara, 1998.

<sup>4</sup> Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 123, İstanbul, 1993.

<sup>5</sup> Abdülkadir İnan, *Makaleler*, c. I, s. 302, n. 14.

<sup>6</sup> E.N. Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (çev. İklil Kurban), s. 248, Ankara, 1995.

<sup>7</sup> "Kümüş kur bağıcı munu men tiyü  
Ölüm tuttu erse üzüldi kur." *Kutadgu Bilig*, (çev. Reşid Rahmeti Arat), b. 1477, Kabalcı Yay., İstanbul, 2006.

"İlig aydı emdi kōni sözleding

Sen emdi özüngke kutun kur barıng." *Kutadgu Bilig*, b. 1917.

<sup>8</sup> *Tarama Sözlüğü*, c. IV, s. 2733, Ankara, 1996.

<sup>9</sup> L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 6, TKAE Yay., Ankara, 1996.

Tarihin kaydettiği kavimlerden, Sekeller<sup>10</sup>, Po-malar<sup>11</sup> ve Bulaklar<sup>12</sup> ile Oğuzların Alayundlu boyu gibi bazı kabile veya boylar adlarını, atlarından almışlardır. Çin’de M.Ö. 1450-1050 yıllarını oluşturan Şang sülalesi döneminde At kültürü Türklerden Çin’e geçmiştir.<sup>13</sup> Tarihin çok eski devirlerindeki klanların mensupları birbirlerini, kulaklarına konulan işaretlerden tanımışlardır. *Kaşgarlı* eserinin bir yerinde ‘*adamin oğlunu enediği*’nden yani işaretlediğinden söz ediyor.<sup>14</sup> Bu çok eski devirlerin çok az rastlanan bir hatırası olmalıdır. Daha sonraki dönemlerde ise klan mensupları birbirlerini vücutlarına yaptıkları klanın sembolü olan dövmelemlerden tanımışlardır. Çin kaynaklarından gelen bilgilere göre, Kırgızlarda erkekler ellerine, kadınlar boyunlarına dövme yaparlardı.<sup>15</sup>

Karanlık devirlerde klanların birbirinden ayırt edilmeleri ‘*ad-isim*’le-riyle değil ‘*damga-nişan*’larıyla olmuştur. Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının, binitlerinin alâmetidir. Her kabilenin kendisine mahsus damga ve ‘*en*’i vardır. ‘*En*’, atların kulaklarını kesmek suretiyle vurulan nişandır. Kabile damga ve *en*’inin yalnız at sürülerine mahsus olması at sürülerinin kabilenin müşterek malı olduğu devrin hatırasıdır.<sup>16</sup> Mevsim göçleri sırasında sürülerin birbirine karışmaması için, her boy sürülerine kendi ‘*damga*’sını vuruyordu. Türkler atı ilk defa evcilleştiren ve bunu komşularına satan bir kavimdir.<sup>17</sup> Gök Tanrı’ya ‘*beyaz at*’ın kurban sunulduğuna dair çok sayıda veri bulunmaktadır.<sup>18</sup> Altay kültür çevresinde M.Ö. II-I. asırlara tarihlenen Pazırık Kurganlarında kulakları farklı şekillerde kesilmiş olarak kurban edilen on at bulunmuştu.<sup>19</sup> *Abdülkadir İnan*, bu on atın nişanlarının ayrı olmasını kurbanların on ayrı şahsa değil, on ayrı kabileye ait olduğunu ortaya koymuştu.<sup>20</sup> Oğuz bölüklerinin ayrı birer belgesi ve hayvanlarına vurdukları bir alâmeti vardı. Bölükler birbirlerini bu belgelerle tanırlar. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi

<sup>10</sup> L. Rasony, “Sekeller ve Adlarının Menşei”, *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl X (Mart 1972), Sayı: 113, s. 19.

<sup>11</sup> Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 95, Ankara, 2004.

<sup>12</sup> *Bulak*: Türklerden bir oymak. *Bulak at*: boyu kısa, sırtı geniş at. *D.L.T I*, 379.

<sup>13</sup> Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. I, s. 57 vd., Ankara, 1981; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 31, Ankara, 1995.

<sup>14</sup> *D.L.T*’te ‘*ol oğlın tutukladı - o, oğlunu enedi.*’ *D.L.T III*, 337.

<sup>15</sup> Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, s. 67, Ankara, 1996.

<sup>16</sup> Abdülkadir İnan, *Makaleler*, c. I, s. 284.

<sup>17</sup> Mustafa Aksoy, “Türkler’de At Kültürü ve Kımız”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 142, s. 38-44, Ekim 98; Wolfram Eberhard, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, (İkbal Berk), *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, Sayı: 4, ss. 22-29, 1943; Durmuş Arık, “Kırgızlar’da Kurban Fenomeni”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 46, Sayı: 1, s. 157-174, 2005; Şayan Ulusan Şahin, “Türk Kültüründe At Arabası”, *Bilgi*, Sayı: 32, s. 165-178, Kış 2005.

<sup>18</sup> Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, s. 73; Ahmet Caferoğlu, “Erkişi’ ve ‘Hatun Kişi’ Niyetine”, *Necati Lugal Armağanı*, s. 162, Ankara, 1968.

<sup>19</sup> Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 68, Ankara, 1984.

<sup>20</sup> Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c. II, s. 263, Ankara, 1998.

hayvanını bu belgelerden tanırdı.<sup>21</sup> Hayvanlara vurulan damgalar, mezar taşlarında ve yaylalardaki kayalarda da görülür. *Kaşgarlı*, bir adamın koyunu enettiğinden bahsediyor.<sup>22</sup> Oğuz boylarının, günümüzde dahi damgalarını, sürülerine vurduktan başka, halı ve kilim motifi olarak kullandıklarını, aşı boyası ile evlerinin duvarlarına resmettiklerini, kap-kacağa ve nazar değmemesi, uğur getirmesi için bazı giyim eşyasına koyduklarını, hattâ mezar taşlarına bile naksettiklerini biliyoruz.<sup>23</sup>

'*Adaş*' kelimesi eski kaynaklarda '*arkadaş, dost*' anlamından başka bir mana ifade etmiyor.<sup>24</sup> Şahsî '*ad*' hususî mülkün meydana gelmesi, klan ve boy kurumlarının dağılmaya yüz tutmasıyla önem kazanmaya başlamıştır. Türk dili lehçelerinde isim manasında olan '*ad*' ile hayvan adı olan '*at*' menşe bakımından aynıdır ve bunlar birbirlerine bağlıdır.<sup>25</sup> Çok eski ilkel çağların karanlıklarında yaşamış olan klanların fertler için şahsî '*ad-isim*' mefhumunu bilmediklerini kabul etmek gerekir. Bunların, '*at, ad, ot (ateş), ot (mer'a-yayla), et (av), aş, iş, ata ve ant*' müşterek olmuştur. '*Ata*' kelimesi Türk dilinin bütün lehçelerinde '*baba, ata*' ve '*ceddi âlâ*' anlamındadır.<sup>26</sup> Bu kelimenin Yeni Uygur lehçesinde bu manadan başka '*hediye, armağan*'<sup>27</sup> anlamına gelmiş olması manidardır. En eski devirlerde '*ant*' kelimesi bir yabancı ile kardeşleşme ve dostlaşmayı teyit için yapılan töreni ifade etmiştir.<sup>28</sup>

*Codex Cumanicus*'ta '*ataş*' kelimesine '*isimdeş*' anlamı verilmiştir ki, batıdaki Kıpçaklarda daha XIII. asır sonlarında bu kelimenin eski anlamı unutulmuş halk etimolojisine dayanan '*isimdeş*' anlamının yerleşmiş olduğu anlaşılıyor.<sup>29</sup> '*Adaş*' kelimesi son zamanlarda '*isimdeş*' anlamını almış ve birçok Türk lehçelerinde bu anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır.

<sup>21</sup> *D.L.T.I*, 55-58.

<sup>22</sup> *D.L.T.I*, 215.

<sup>23</sup> Bu konuda ayrıntı için bkz. Baybars Gülensoy, "Halılarımıza, Kilimlerimize, Oymalarımıza, Yazmalarımıza Sinmiş Tarihi Türk Damgalarının Estetik ve Grafik Açısından Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 77, s. 21-24, Mayıs 1993; Mustafa Aksoy, "Türk Adı, Türk Damgaları ve Halı-Kilim Tarihi", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 188, s. 37-41, Ağustos 2002; Ahmet Aytaç, "Konya Yöresi Halı ve Kilim Dokumalarında Yıldız Yamışı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 210, s. 28-31, Haziran 2004; Nuri Argaç, "Kilimlerde Oğuz Boylarının Ongunları", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 243, s. 40-42, Mart 2007; Nuri Argaç, "Kilimlerde Oğuz Boy Ongunları ve Sürümleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Armağanı), Sayı: 183, s. 617-632, Kasım-Aralık 2009.

<sup>24</sup> "*Ukuş ol sanga edgü andlıg adaş, Bilig ol sanga ked bağır sak kadaş.*" *Kutadgu Bilig*, b. 317.

"*Kadaşlıg bolur sen kerek bu kadaş, Kadaş bolmasa tutgu erke adaş.*" *Kutadgu Bilig*, b. 3171.

<sup>25</sup> *D.L.T.I*, 78; *Kutadgu Bilig* (çok yerde); Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 2-16; K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. I, s. 56-57; E.N. Necip, *a.g.e.*, s. 19.

<sup>26</sup> *D.L.T.I*, 32-86-206-508, II, 80; III, 87-210-383; *Kutadgu Bilig*, b. 110-111-3784-5154-6485-6491; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 16; K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. I, s. 57; E.N. Necip, *a.g.e.*, s. 20.

<sup>27</sup> E.N. Necip, *a.g.e.*, s. 20.

<sup>28</sup> Abdülkadir İnan, *Makaleler*, c. I, s. 324.

<sup>29</sup> Abdülkadir İnan, *Makaleler*, c. I, s. 298.

'Adaş' kelimesine, XIX. asırdan itibaren yazılan Türkçe sözlüklerin çoğunda 'isimdeş' anlamı verilmektedir. Adaş kelimesi Eski Uygur metinlerinde de, 'dost, arkadaş' anlamındadır. Altay Türkçesi'ndeki 'adandaş', 'dostça beraber çalışmak' gibi birçok kelimenin adaş (ad-eş) kelimesinin kökü olan 'ad' ile ilgili olduğunda şüphe yoktur. Fakat bunların 'adaş' kelimesinin muhtelif kültür çevrelerinde ve muhtelif devirlerde ifade ettiği anlamlara bağlı olduklarını göz önünde bulundurmak gerekir.<sup>30</sup> 'Daş / taş' ekinin başlıca fonksiyonu eşlik, ortaklık, mensubiyet ve bağlılık ifade eden isimler yapmaktır. Herhalde çok eski devirlerde 'ad-eş' evlenme müessesesi ile bağlı bir terim olmuştur. Bugünkü 'adaş' kelimesi, 'punalua aile' şekli değiştikten ve 'ad-eş' diye yapılan halk etimolojisi neticesinde yeni bir mefhum için kullanılmaya başlanmıştır ki, menşei bakımından 'ad=isim' kelimesiyle hiçbir ilgisi yoktur.

'Eş' kelimesi Eski Uygur Türkçesi'nde 'eş, hatun<sup>31</sup>, arkadaş<sup>32</sup>, dost<sup>33</sup>' anlamındadır. Bu kelimenin 'is'<sup>34</sup> ve 'iş'<sup>35</sup> şeklinde telâffuz edildiği de vardır. 'İş' kelimesi zamanımızda olduğu gibi, 'ameliye, faaliyet'<sup>36</sup> anlamında da kullanılırdı. 'Eş' kelimesi Kırgız lehçesinde ise, 'dayangaç, yardım, yardımlaşmak, arka çıkışmak'<sup>37</sup> anlamındadır. Kaşgarlı'nın naklettiği eski bir Türk atasözünde; "Nece munduz erse eş eygü, nece eğri erse yol eygü"<sup>38</sup> diyor. Buradaki 'eş' sözünün 'dost, arkadaş' anlamında olduğu ortadadır. Arkadaşlık konulu eski Türk şiirinde 'arkadaş' anlamında 'eş' kelimesi kullanılmıştır:

"Edgü sakın eşingke                      Andın edgü keldeçi  
Yaman sakınsang eşingke              Ugan sezang birdeçi"<sup>39</sup>

Kaşgarlı, 'Umay' ilâhesi hakkındaki açıklamasında; "kadının doğumundan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna, çocuğun ana karnında eşi denir. 'Umayka tapınsı ogul bolur. -birisi buna hizmet ederse

<sup>30</sup> Abdülkadir İnan, *Makaleler*, c. I, s. 303.

<sup>31</sup> "Begke işike nangul", "Beye ve eşine itimat et"  
"Emin yürüntekin anutgul" "Çâre ve tedbirini hazırla"  
deniliyor. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 294, Ankara, 1991.

<sup>32</sup> "İş kılgu eygü işni" "İyi arkadaşı eş edinmeli"  
"Körkitür köni yolnu" "O insana doğru yolu gösterir." Reşid Rahmeti Arat, *a.g.e.*, s. 262.

<sup>33</sup> Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 51.

<sup>34</sup> Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 66.

<sup>35</sup> Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 67.

<sup>36</sup> Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 67; *D.L.T I*, 265; K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. I, s. 372.

<sup>37</sup> K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. I, s. 341.

<sup>38</sup> "Ne kadar aptal olsa da eş iyidir, ne kadar eğri, uzun olsa da yol iyidir." "Arkadaş şaşkın olsa da iyidir, yolsuz, başını alıp gitmektense yol eğri olsa da yine iyidir. Çünkü yolsuz, çok kere dileğe varılmaz." *D.L.T I*, 458.

<sup>39</sup> "Arkadaşın için her zaman iyilik düşün,              Ondan da sana dâima iyilik gelir;  
Arkadaşın için kötülük düşünürsen,              Tanrı sana lâyük olduğun cezayı verir."  
Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 256.

*çocuk doğar.' Kadınlar bununla tefe'ül ederler" diyor. Kaşgarlı'nın 'Umay' üzerine verdiği bu bilgiler dikkate değer. O, bu dişi ruhu unutturma çabasını herhalde bilerek göstermektedir. Kaşgarlı gibi şuurlu bir Türk-İslâm âlimi, elbette, 'Umay bir ilâhedir' diyemezdi. Fakat müellifimiz, 'Umayka tapınsa ogul bolur'<sup>40</sup> demekten de kaçınmamıştır. Müellifimizin naklettiği eski bir Türk şiirinde de:*

"Anınğ ışın keçürdüm                      eşin yeme kaçurdum  
Ölüm otın içürdüm                      İçti bolup yüzi türü"

deniliyor.

Kaşgarlı burada 'eş' kelimesini; "eş, arkadaş, genç kadından eşi bulunan kimseye 'eşliğ' denir"<sup>41</sup> diye tanımlıyor. Parçada geçen 'eş', 'dost, arkadaş' anlamındaki 'eş' değildir. Kaşgarlı, 'cin' demek olan 'çuvı' hakkında bilgi verirken:

"Türkler şuna inanırlar ki; iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan cinler dahi kendi vilâyetlerinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin hakanı da kaçır. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarına saklanırlar. Bu Türkler arasında yaygındır"<sup>42</sup>

diyor.

Bu bakımdan Türk tefekküründe, herkesin cinler taifesinden bir eşi bulunmaktadır. Kaşgarlı'nın eski Türk şiirindeki 'eş' kelimesini izahı ve naklettiği parçadaki 'eş' genç kadından olan arkadaş anlamında değil; ölen kişinin dünyaya gelirken birlikte getirdiği 'cin'dir. 'Eş'in bu son manası burada bizi ilgilendiren bir kullanım şekli değildir. Sonuçta 'eş'ten veya 'adaş'tan yola çıkıldığında, karşımıza 'dost, arkadaş' manaları çıkıyor. 'Adaş' olanlar, zaten birbirlerine 'eş' olmuştur.

'Kur-ad-eş' kelimelerini ittifaka dahil ettiğimizde, Türk dili kuralları gereği sondaki 'e'nin 'a'ya tebeddülü, buna karşılık birinci 'a'nın düşmesiyle 'kurdaş' terimi ortaya çıkmıştır. Türk Dili Lehçelerinde 'kurdaş' kelimesi, 'derece, sıra, akran, emsal, yaşıt, yaşıtlık, çocukluk arkadaşı'<sup>43</sup> demektir. Diğer yandan 'kurdaş' kelimesinin, eski Türk devletlerinde bazı silâhlar anlamında kullanılan 'kur'<sup>44</sup> kelimesiyle münasebeti de açık

<sup>40</sup> D.L.T I, 123.

<sup>41</sup> D.L.T I, 47.

<sup>42</sup> D.L.T III, 225.

<sup>43</sup> E.N. Necip, *a.g.e.*, s. 249; D.L.T II, 218; K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. II, s. 524; *Tarama Sözlüğü*, c. IV, s. 2735.

<sup>44</sup> Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 101, TDAV Yay., İstanbul, 1988; Babur, *Vekayi II*, (haz. Reşid Rahmeti Arat), s. 625, Ankara, 1987.

olup, bu durumda 'kurdaş' kelimesi, 'silâh arkadaşı, askerlik arkadaşı' anlamına gelmiştir. Kaldı ki, aynı dönemde askerlik yapanlar yaşları itibariyle de 'yaşıt' yani 'kurdaş'tırlar. 'Kuri' sözü Eski Uygur Türkçesi'nde 'bayram toplantısı'<sup>45</sup> anlamına gelirdi. Dolayısıyla 'kurdaş' sözünün aslının, 'kuri' sözüne, eşlik, ortaklık, mensubiyet ve bağlılık ifade eden ve isimden isim yapan 'daş' ekinin getirilmesiyle 'kuri-daş' olduğu da sanılır. 'Kurdaş' kelimesinin 'kırk yiğit' ve 'kırk kız' ile de münasebeti bulunduğundan bu kelimenin 'kırkdaş' kelimesinden gelmiş olması da muhtemeldir. 'Karn' kelimesi Arapçadan Türkçeye geçen ve 'çağ, zaman, yaşıt' anlamına gelen bir sözdür.<sup>46</sup> Bu sebeple 'kurdaş' kelimesinin 'karndaş' kelimesinden gelmiş olması dahi akla gelebilir. 'Adaş' kelimesi ise, 'arkadaş, dost, eş, ahbap, soy sop, sadakat, arkadaş, adaşlık'<sup>47</sup> demektir. 'Adaş' kelimesinin bazı kavimlerde aynı manada olmak üzere 'adhaş' şeklinde söylendiği de vardır. Kaşgarlı'nın naklettiği eski bir Türk şiirinde;

"Usıkğan kuyaş kapsadı                      Umunçluğ adhaş yaysadı  
Ertiş suvın keçsedi                              Budun anın ürküşür"<sup>48</sup> deniyor.

Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak (ğ-dh) harfini her zaman (ğ-y) ye çevirirler ve hiçbir zaman (ğ) li söylemezler.<sup>49</sup> 'Adaş' kelimesi Kırgız lehçesinde 'yolu şaşırmaq, yanılmak' anlamındadır.<sup>50</sup> Kırgız dilindeki bu kelime bu lehçenin fonetik kaidesine göre 'azaş' kelimesinin kendisidir. Bu lehçede 'ataş' kelimesi ise 'hep birlikte tesmiye etmek; birbirini adlamak, birbiri için tahsis edilmek; birbiriyle nişanlanmak' anlamındadır.<sup>51</sup>

Kurdaşlık kelimesi, bir klan veya boyun yaşıt bireylerini ifade etmiştir. Türk destanlarında çok yaygın olan motiflerden biri 'kırk yiğit' ve 'kırk kız' motifidir.<sup>52</sup> Türk destanlarının bu kırk yiğidi, Türk mitolojisinin hiç kaybolmayan ve değişmeyen bir motifidir. *Manas Destanı*'nda kırk

<sup>45</sup> Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 124.

<sup>46</sup> Türkçe'de *kur* > *kur-u-n*; 'zaman, tarz, tesadüf, devir' kelimelerinin karşılığıdır. Saadet Şakir Çağatay, "Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental-'n'", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, Sayı: 3, s. 96, 1943.

<sup>47</sup> *D.L.T.I*, 61, 149; *Kutadgu Bilig*, çok yerde, b. 501, 502, 32, 99, 3327, 6030, 6468, 6537; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 3.

<sup>48</sup> "Yazın sığağı bizi kuşattı; umulan beklenen dost bize haset etti. Düşman İrtiş suyunu geçmek üzeredir; bu yüzden ulus arasına ürküntü düştü" *D.L.T.I*, 155.

<sup>49</sup> *D.L.T.I*, 32.

<sup>50</sup> K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. I, s. 8.

<sup>51</sup> K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. I, s. 58.

<sup>52</sup> Yaşar Kalafat, "Nokus (Kırk Kız Destanı) Sempozyumu ve Karakalpak Türk Halk İnançları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 126, s. 167-181, Haziran 2000; Abdülkadir İnan, "Türk Destan ve Masallarında 'Kırklar' Motifi", *Makaleler*, c. I, s. 238-240; Ahmet Özgür Güvenç, "Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 41, s. 85-96, Erzurum, 2009; Bayram Durbilmez, "Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgesiliği", *Milli Folklor*, Yıl: 19, Sayı: 76, s. 178-191, 2007.



sayısı 127 yerde kırk yiğit, kırk savaşçı, kırklar, kırk çoro, kırk gelin, kırk alp, kırk güzel, kırk kulaç vb. biçimlerde görülmektedir. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde de *kırk yiğit*, *kırk namert*, *kırk er*, *kırk otağ*, *kırk gün*, *kırk gece* gibi ifadelerle yüz yerde karşımıza çıkmaktadır. Kırk kız motifi menşe efsanelerinde de yerini almış, Kırgızlar illerinin ve adlarının kökenini '*kırk kız*' da görmüşlerdir. Buna göre, bir hakan kızının yakın arkadaşları olan kırk kız, bir gece sabaha doğru, sultanları ile birlikte kalkmışlar, gezinti için kıra çıkmışlar, parmaklarını altın ışığın pırıltılarıyla parlayan bir ırmağın suyuna daldırmışlar ve bundan dolayı kırkı da gebe kalmışlar. Bunların çocuklarından Kırgız ili kurulmuş.<sup>53</sup> *Hannâme* müellifi İmamî'ye göre de, Kırgızlar; *Buyan Han*'ın kırk kızından türemişler.<sup>54</sup> Hattâ Kırgız sofilerine sorarsanız, *Hallacı Mansur*'ün küllerinin nehre dökülmesinden sonra bunlardan hamile kalan '*Kırk + kız*'dan Kırgızlar türemiştir.<sup>55</sup> *Kaşgarlı*; Kırgızların, Çin ülkesine yakın oturan bir Türk boyu olduğunu söylüyor.<sup>56</sup> Kırgızlar hakkında Çin kaynakları: "*Kurttan türeyen kimselerden değillerdir, bilâkis bunların ataları menşe mağarasında bir inekle birlikte yaşardı*"<sup>57</sup> diyor. XI. asır Gazneli müelliflerinden *Gerdi-zî*, *Zeyn el Ahbar* adlı eserinde; "*Kırgızlar arasında Slav benzerliği aşıkardır, kırmızı saçlılık, beyaz yüzlülük gibi*"<sup>58</sup> demek sureti ile konuya bir miktar daha açıklık getiriyor. Bu noktadan hareket eden bazı araştırmacılar: '*çok büyük ihtimalle aslında Türk olmadıkları halde daha sonra Türkleşen kavimlerin en eski örneği Kırgızlardır*'<sup>59</sup> derler.

*Oğuz Destanı*'nda *Arslan Han*'ın kırk kurdaşı, aynı zamanda Han'ın hacibleridir.<sup>60</sup> Bunlar *Arslan Han*'ın, kendilerinin samimiyetini sınamak için öldüğü şayiasını çıkardığında, bu şayiaya inanıp: "*onun yas töreni bize bir gelinin düğün matemî gibidir*" diyerek, Han'ın kös (Küs), davul (tabl) ve bayrağını (alem) alıp götürmüşler ve veraset mevzuu yapmışlardı.<sup>61</sup> Mitolojik unsurları az olan *Manas Destanı*'nın kahramanları ile *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin kahramanları birbirine çok benziyor. Diğer deyişle *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin kahramanları *Manas Destanı*'nın kahramanlarının bir proto-tipidir.

<sup>53</sup> Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, (haz. Yusuf Çotuksöken), s. 6, İstanbul, 1991.

<sup>54</sup> O.Ş. Gökyay, "Hannâme", *Necati Lugal Armağanı*, s. 316.

<sup>55</sup> Seyfettin Erşahin, "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 39, s. 413.

<sup>56</sup> *D.L.T.I*, 28, 458.

<sup>57</sup> Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 67.

<sup>58</sup> R. Şeşen, *İslâm Coğrafyaçılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 77, Ankara, 1985; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (haz. İsmail Aka-Kazım Yaşar Koprıman), s. 25, Ankara, 2006.

<sup>59</sup> V.V. Barthold, *Dersler*, s. 26; *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, (çev. H. Eren), s. 9-14, Ankara, 2006; aynı konuda bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, "Türkler" Mad., s. 183, c. 12/II, M.E.B Yay.; W. Radoff, *Sibirya'dan II*, (çev. Ahmet Temir), s. 142/120, Ankara, 1956.

<sup>60</sup> *Oğuz Destanı*, (haz. Z.V. Togan), s. 68, İstanbul, 1982.

<sup>61</sup> *Oğuz Destanı*, s. 69.

Türk destanlarında 'kur'lar arasında bazen çatışmalara rastlanır. *Dirse Han Oğlu Boğaç Han Hikâyesi*'nde *Dirse Han*'ın kırk kurdaşı *Boğaç Han*'a ihânet ediyorlar. *Dirse Han*'ın kırk yiğidi, *Boğaç Han*'a karşı: "Oğlan tahta çıktı, babasının kırk yigidin anmaz oldu. Ol kırk yigit hased eylediler, birbirlerine söylediler; 'gelün oğlanı babasına kovlayalım, ola kim öldüre, gene bizüm izzetümüz hörmetümüz anun babası yanında hoş ola artuk ola' didiler."<sup>62</sup>

Tıpkı *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde olduğu gibi, *Manas Destanı*'nda da *Kökçö Han*'ın kırk kurdaşı *Almam Bet*'i kıskanıyorlar ve onu Han'ın yanından uzaklaştırmak için iftirada bulunuyorlar:

"Uzaktan gelen *Almam-Bet*, Kâfirden çıkan *Almam-bet*,  
Beyimize denk (ten) oldu, Kırkıımızdan çong (denk) oldu."<sup>63</sup>

*Manas Destanı*'nda *Manas*'ın ölümünden sonra kırk çorusu yani kurdaşı, oğlu *Semetey*'e tabi olmuşlardır.<sup>64</sup> Destanlarda kırklardan birisinin arkadaşlarından ayrı bir iş görmesi arkadaşlarının darılmasına sebep oluyor:

"Oğuz zamanında bir yigit ki ivlense ok atar idi. Okı ne yirde düşse anda gerdek diker idi. *Beyrek Han* dahu okın atdı, dibine gerdegin dikdi. Adaklusundan ergenlik bir kırmızı kaftan geldi. *Beyrek* geydi. Yoldaşlarına bu iş hoş gelmedi, saht oldılar. *Beyrek* aydur; 'Neye saht oldunuz' didi. 'Aytdılar; 'Niçe saht olmayalım, sen kızıl kaftan geyersin biz ağ kaftan geyeriz' didiler."<sup>65</sup>

*Dede Korkut Hikâyeleri*'nde kırk yiğit hep birlikte hareket ediyorlar. *Kazan Han*: "ünüm anlan bigler, sözüm dinlen bigler, yata yata yanumuz ağrdı, tura tura bilümüz kuruldu. Yoryalım a bigler, av avlayalım kuş kuşlayalım, sığın geyik yıkalum, kayıdalum otağumuza düşelüm"<sup>66</sup> diyor. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nden *Kazan Bey*'in Oğlu *Uruz Bey*'in tutsak olması hikâyesinde *Uruz*:

"Berü gelün kırk yoldaşum,  
Size kurban olun menüm başum"<sup>67</sup>

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Hikâyesi'nde; Kan Turalı da:

"Hey kırk işüm kırk yoldaşum  
kurban olsun size menüm başum"<sup>68</sup> diyor.

<sup>62</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 83, TDK Yay., Ankara, 2008.

<sup>63</sup> *Manas Destanı*, s. 56, Akçay Yay., Ankara, 2002; Bu konunun incelemesi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 501 vd. Ankara, 1998.

<sup>64</sup> *Semetey*;

"On üçünde ok attı, On beşinde düşman yendi,  
Han babasından kalan, Kırk çoroya baş oldu." *Manas Destanı*, s. 317.

<sup>65</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 129.

<sup>66</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, 95.

<sup>67</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 161.

<sup>68</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 193.

*Manas Destanı*'nda da Kaplan gibi doğan *Er Manas* kırk çoroya:

“Sağındık Sargıl'a binelim, çorom,  
Sıkılırsa yabanî eşek avlayalım, çorom,  
Sıkılmazsa öküze atalım, çorom”<sup>69</sup>

diye sesleniyor.

*Dede Korkut Hikâyeleri*'nde, Oğuz Beyi *Salur Kazan*, oğlu *Uruz*'ü esaretten kurtardıktan sonra: “*kırk ivlü kul ile kırk cârîye oğlı başına çevürdi, azad eyledi.*”<sup>70</sup> Hikâyelerde Gelin *Banı Çiçek*'in mâiyetindeki ‘*kırk kız*’ gelinin hem arkadaşları ve hem de çeyizi olarak görülüyor.<sup>71</sup> Aynı şekilde *Manas Destanı*'nda *Kanıkey Hatun*'ün yani *Manas*'ın baş hatununun, babasının evinde *Kırk Kız*'ı vardı. Bunlar da Han kızının maiyeti idiler. Dolayısıyla bunlar aslında ‘*kırk kız*’ değil herhalde ‘*kır-kın kız*’<sup>72</sup> olmalıdır. Burada ‘*kır-kın*’ sözü ‘*koyunun yünlerinin alınması*’<sup>73</sup> anlamına geldiğine göre, bir kabilenin talan edilerek mallarının ve kızlarının-kadınlarının alınıp götürülmesi, bir koyunun kırılmasına teşbih edilmiş olmalıdır. Nitekim, XIV., XV., hattâ XVI. asır telif ve tercümelerinde, ‘*kır-kın*’ sözü, ‘*geniş ölçüde öldürüşme veya öldürme, kital*’<sup>74</sup> anlamında kullanılmıştır. Yabaku, Kay, Çomul, Basmıl, Oğuz, Kimekler ve Kıpçaklar ‘*cariye*’lere ‘*kır-nak*’ diyorlardı.<sup>75</sup> Bu bakımdan ‘*kır-kın*’ ve ‘*kır-nak*’ sözleri ‘*kır = kırmak*’ sözünden gelmekte olup, yağma yoluyla elde edilen ve daha ziyade hizmetçi olarak kullanılan kadınlar hakkında kullanılmıştır.<sup>76</sup>

Tarihi devirlerden önceki ilkel evlenme kurumunun yasasına göre bir klan veya kabilenin yaşıt gençleri diğer bir kabilenin yaşıt kızlarını kaçırarak onlarla evlenmişlerdir. Eski Türk destanlarında her kahramanın kırk yoldaşı bulunmaktadır. Bu kırk yiğit ekseriya kırk kızla aynı zamanda evlenirler. Bu kırklar kurumu, yüksek barbarlık kültürüne ulaşan, küçük ve büyük derebeylikleri ellerinde tutan alpların çevresinde teşekkül edip gelişmiştir. Bazı Türk boylarında, küçük boylu kırk insan

<sup>69</sup> *Manas Destanı*, 207.

<sup>70</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 176.

<sup>71</sup> Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 188, Kömen Yay., Ankara, 1979.

<sup>72</sup> *D.L.T I*, 326, II, 110; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 117; K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. II, s. 460.

<sup>73</sup> K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. II, s. 460.

<sup>74</sup> *Tarama Sözlüğü*, c. IV, s. 2506-2507.

<sup>75</sup> *D.L.T I*, 473.

<sup>76</sup> Türk dünyasında kadınlar hakkında kullanılan başlıca sözler için bkz. Süleyman Tülücü, “Divanü Lûgat-it-Türk'te ‘Kadın’ İçin Kullanılan Sözler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, s. 117-136, Şubat 1982; Süleyman Tülücü, “İbn Mühenna Sözlüğü ve Bu Sözlükte ‘Kadın’ ve ‘Kadın Akrabalık Adları’ İçin Kullanılan Sözler”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 2, s. 155-165, 1995; Saadet Çağatay, “Türkçede ‘Kadın’ İçin Kullanılan Sözler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962*, s. 13-49, TDK Yay., Ankara, 1963; Mehmet Erol, “Türk Dünyasında ‘Kız Kalesi’ Adlandırmalarının Kaynağı ve Bunlara Dair Anlatılan Efsanelerin Teşekkülü Üzerine”, *Milli Folklor*, Sayı: 65, s. 73-83, Yıl: 17, 2005; Nesrin Sis, “Kadınla İlgili Türkmen Atasözleri ve Deyimleri”, *E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. VII, Sayı: 2, s. 163-172, İzmir, 2007.

olarak tasavvur edilen ve geceleri uykuda olanların üzerine ağırlık çökertmekle rahatsız eden 'kırk bastı' inancı vardır.<sup>77</sup> Bu inanç herhalde, destanlara konu olan 'kırk yiğit'in kasıp-kavurduğu, talan ettiği, kızlarını, kadınlarını kaçırdığı, halkın korkulu rüyası haline geldiği kavimlerden çıkmış olmalıdır.<sup>78</sup> Bu bakımdan 'kırk kurdaş' aslında 'kırk kırdaş' hattâ 'kırk kırdaş' olmalıdır. Türk folklorunda 'sırta kadem basan kırk kız', 'kırk kurdaş' tarafından kaçırıldıktan sonra, bekâretlerini ve dolayısıyla iffetlerini muhafaza uğruna topluca intihar eden 'kırk pakize'den başkası değildir. Türk folklorundaki kırklar motifi içinde, zor zamanlarda 'âlem-i gayb'dan gelen koruyucu, güç verici, kutsallığa erişmiş şahıslar da vardır. Herhalde mitoloji 'kırk pakize'yi, 'âlem-i gayb'ın 'kırk kurdaş'ına yâr etmiştir. Sonuçta bizim folklorumuzda bu dünyaya gelen için de, bu dünyadan giden için de 'kırk' vardır.

Kırgızların *Manas Destanı*'nda hayatları tasvir edilen alpların hepsinin yanında 'kırk çora' veya 'kırk ayaş' bulunuyor. *Manas* askerlerine nutuk söylerken önce 'kırk yiğit'ini çağırıyor ve önce onlara hitap ediyor. *Manas*'ın kırk yiğidi de kırk kızı yakalayıp kaçırıyor:

"Manas'ın kırk çorosu  
Kırk kızı atına bindirip aldı."<sup>79</sup>

Kırk yiğit'in birliktelikleri daha ziyade, menfaat ve yağma esasına dayanmaktadır. *Manas Destanı*'nda *Manas*'ın kahramanlarının kırk kız kaçırdığından bahsedilir:

"Kırk çoroya şöyle seslendi:	Şu gelen yüzü kara kadın değil mi?
Kırk içinden kırk kızı seçmiş	Alıp buraya getiriyor!
Ummadığı yerden önüne çıkarız,	Yakalayıp ganimet olarak getiriniz!
Kırk çadır dikip kurunuz!	İçine kırk döşek seriniz!
Asil atın ağzını açalım	Hapsini bir arada katalım." <sup>80</sup>

<sup>77</sup> Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, c. II, s. 295, 340-341, İstanbul, 2007; Hüseyin Sevindik, "Akçaören ve Yeşilöz (Nevşehir) Köylerindeki Doğum Geleneğinin Halkbilimsel Açıdan İncelenmesi", *I. Türk Halk Kültürü Araştırma Sonuçları Sempozyum Bildirileri II*, Ankara, 1996.

<sup>78</sup> Türklerde; "hanların düğünlerinde veya bayramlarda otuz arşın yüksekliğinde ve minare gibi, yağma edilmek için yapılmış bir sofrâ" demek olan 'keç liyü' (*D.L.T III*, 438) geleneği ile, Yağma boynun adı, 'Han-ı Yağma' geleneği ve *Dede Korkut Hikâyeleri*'nden son hikâyede Kazan Han'ın evini yağmalatması bu dönemin bir hatırası olmalıdır. Batı Anadolu'nun bazı köylerinde şunu müşahede ettim ki; köyün yaşıt gençleri (17-19 yaş arası) düğünün son günü gelin çıkarılmadan bir saat kadar önce oğlan evine varıp oğlanın babası olan düğün sahibinden hiç de azımsanmayacak bir meblağ talep eder. Bu talepleri yerine getirilmez veya az bir miktar teklif edilirse, taşkınlık ederler hattâ etrafı kırıp-dökerler. Buna kimse dışarıdan müdahale edemez. Çetin bir pazarlıkla orta yol bulunmaya çalışılır. Bu geleneğe 'Sayış çıkarmak' denir ki, *D.L.T III*, 126'da 'ödenek, tahsisat' şeklinde açıklanmıştır. Sonuçta *Kutadgu Bilig*, b. 2373'teki:

"Kiçig kur yigitler bolur ked yiti  
kalı yüz evürse udtur oti" sözleri ne kadar da manidar.

<sup>79</sup> *Manas Destanı*, 131.

<sup>80</sup> *Manas Destanı*, 131-132.

*Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Hikâyesi*'nde; *Kan Turalı*: "Kırk yirde otak dikdürdi, kırk yirde kızıl ala gerdek dikdürdi. Kan Turalı ile kızı getirüp gerdege koydular."<sup>81</sup> *Beyrek* otuz dokuz arkadaşı ile aynı anda evlenmiştir:

"Pay Püre Bigün oğlanuğu Beyrek, melikün kızın aldı, ağ ban ivine ağ otağına girü döndi, düğüne başladı. Bu kırk yigidün bir kaçına Han Kazan, bir kaçına Bayındır Han kızlar virdiler. Beyrek dahi yidi kız karndaşını yidi yigide virdi. Kırk yirde otak dikdi. Otuz tokuz kız talilü tali'ine birer ok attı. Otuz tokuz yigit okunun ardınca gitdi. Kırk gün kırk gice toy düğün eylediler."<sup>82</sup>

Burada ülüş meselesi vardır. 'Ok': 'paylar ve toprak hisseleri üzerine-üşmek için-atılan ok, çekilen kur'a'<sup>83</sup>, 'mirasta düşen pay'<sup>84</sup> demektir. Kırk gün kırk gece düğün olmasını, her çift için bir gün bir gece olmak üzere düğün yapıldığı şeklinde anlamak mümkündür.

Kazaklarda ve eski Başkurtlarda müşahede edilen 'kurdaşlık' müessesesi; -yaşıtların birbirlerinin karısına karşı pek senli-benli bulunmalarına cevaz veren müessesesi- bir boyun yaşıt yiğitlerinin birleşip kız kaçırıp evlendikleri ilk exogamie devrinin hatırasıdır. Kazak-Kırgızca'da 'yaşıtlar' anlamına gelen 'kurdaşlar' birbirlerinin eşleriyle (karılarıyla) aşırı şakalar yapabilirler; hattâ: 'sen benim karımsın, kurdaş değil miyiz'<sup>85</sup> derlermiş. Burada sosyolojide 'Punalua aile' denilen evlenme şeklinin izleri görülür. Bütün bu gelenekler tarihin çok eski devirlerinde Orta Asya kavimlerinin 'Punalua aile' merhalesinden geçtiklerini gösteriyor. Ancak, Orta Asya'da özellikle 'transition' bölgelerinde kültürce geri durumda olan Ural menşeli Fin-Ugor kültürü ile daha ileri durumda olan halis Altay Türk kültürü birbirine karıştığı gibi, birçok noktada Türk-Moğol kültürü ve kuzeye doğru Cermen ve Slav kültürünün bazı unsurlarının Altay menşeli olan halis Türk kültürüne karıştığını göz önünde bulundurmak gerekiyor. Kazak-Kırgız bozkırları kültür bakımından Yenisey kültürüne yakın bir karakter göstermektedir. Kazakistan, ayrıca Kafkasya ve Güney Rusya kültürlerinin kuvvetli tesirleri altında kalmıştır. Kazakistan kültürleri ile yakın bağlar gösteren Urallılar bu zamanda belki Fin-Ugorların beşiği vazifesini görmüştür.<sup>86</sup> Başkurtlara gelince, *İbrahim Kafesoğlu*'na göre: "Başkurtların menşe bakımından Altaylı (Türk) mü veya Urallı mü oldukları henüz açıklığa kavuşmamıştır, ancak çok karışık inançlara sahip olan bu kavim sonradan Türkleşmiş Urallı bir kavim olarak gö-

<sup>81</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 193.

<sup>82</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 153.

<sup>83</sup> *D.L.T I*, 37.

<sup>84</sup> *D.L.T I*, 48.

<sup>85</sup> Abdülkadir İnan, *Makaleler*, c. I, s. 302, n. 14.

<sup>86</sup> Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 26.

rünmektedir.”<sup>87</sup> İbn Fazlan, Volga Bulgarlarıyla ilgili olarak; “kadınlar ve erkekler hep beraber nehre girip, çınlıçplak yıkanurlar. Birbirlerinden kaçmazlar. Bununla beraber, herhangi bir şekilde zinâ etmezler”<sup>88</sup> diyor. Bulgarların serbestisi kuzey iklimlerinin tesiri, iffetleri ise Türk töresinin iffeti koruma hususundaki hassasiyeti ve İslâmiyet’in kabulüyle ilgilidir. Bulgarların kuzeyindeki ormanlarda yaşayan kavimler arasında cinsî münasebetlerin tamamıyla serbest olduğu, erkeklerin kadınlarını asla kıskanmadığı bilinmektedir.<sup>89</sup> Sonuçta Bulgarların Slav âlemi ile Fin-Ugor ve Viking kavimlerinden çok şeyler aldıkları muhakkaktır. Özellikle, Fin âlemi ile sıkı bir kültürel temasları olmuştur.<sup>90</sup>

Evlilik kurumunun gelişmesiyle yağma yoluyla evlenmeler gerçek evlilik sayılmamıştır. *Manas Destanı*’nda en eski unsurlar evlenmeleri tasvir eden kısımlardır. Bu kısımlardan anlaşıldığına göre, *Manas*’ın kahramanları hep çapulla elde ettikleri kızlarla evleniyorlar.<sup>91</sup> Ancak, savaşlarda ganimet olarak elde edilen kızlarla evlenmek, gerçek bir evlenme olmuyor. *Manas*, *Kayıp*’ın kızı *Kara-Bölük*’ü bozkırdan, *Şoorok*’un kızı *Aktalay*’i kaleden yakalayıp ganimet olarak almış, ancak, kız almış gibi olmamış.<sup>92</sup>

Göçebelerde kadınların düşman eline esir düşmesi dinsel olmayan bir namus meselesi sebebiyle büyük bir ayıp ve zül sayılmıştır.<sup>93</sup> 716 yılında Oğuzların Gök Türk otağını basması: *Kül Tigin* yazıtında aynen: “Oğuz yağı orduğ basdı. Kül Tigin, öğsüz akın binip tokuz eren sançdı, orduğ birmedi. Öğüm katun, ulayu öğlerim, ekelerim, kelingünüm, kunçuyularım bunça yime tirigi küng boldaçı erti”<sup>94</sup> şeklinde ifade edilmiştir. *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde kabilenin kadın ve kızlarının kaçırılmasına dair motifler vardır. *Salur Kazan*’ın Evinin Yağmalanması Boyunda: “Tokuz kara gözlü hub yüzlü saçı ardına örülü, göksi kızıl düğmelü elleri bileginden kınalı, parmakları niğarlu, mahub kâfir kızları kalın Oğuz biglerine sağrak sürüp içerler idi”<sup>95</sup> denir. *Ebül Gazi Bahadır Han*’ın *Şecere-i Terâkime*’sin-

<sup>87</sup> İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 313, not. 546, İstanbul, 2005, ayrıntı için bkz. M.Z. Zekiye, “Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri”, (Tatar Türkçesinden Aktaran: Mustafa Toker), *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, Bahar 2006.

<sup>88</sup> *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, s. 61, (haz. Ramazan Şeşen), İstanbul, 1995.

<sup>89</sup> Adem Aydemir, *İslâmiyet Öncesi Türk Toplumuna Erotik Bakış (Kadın-Aile-Toplum)*, s. 226, Bahkesir, 2008.

<sup>90</sup> Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 253.

<sup>91</sup> *Manas*, düşmanı Er Kökçe’ye: “atını yük beygiri yaparım. Turna tüylü kızlarını, ince bileklerinden yakalarım, ganimet olarak alıp giderim” diyor. *Manas Destanı*, s. 93.

<sup>92</sup> *Manas Destanı*, s. 104-108.

<sup>93</sup> V.V. Barthold, *Dersler*, s. 13.

<sup>94</sup> “Oğuzlar düşman olup ordumuzu bastı. O zaman Kül-Tigin Öksüz adlı beyaz atna bindi, dokuz kişiyi mızrakladı ve orduyu böylece korudu. Eğer Kül-Tigin olmasaydı anam hatun ve sonraki analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariye olacaktı.” K.T K.9.

<sup>95</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 95.

deki Beçene-Salur mücadelesindeki<sup>96</sup>, Beçenelerin yerini *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde Gürcü ve Abhazlar almış, Beçene ili padişahı *Doymaduk*'ün yerine *Şöklı Melik* geçmiştir. *Şöklı Melik*, *Kazan Han*'ın mallarını yağmaladığı gibi: “*kırk ince billü kız ile boyı uzun Burla Hatun yesir gitdi.*”<sup>97</sup>

Tarihin karanlık devirlerinde klanın veya kabilenin malları müşterek olduğu gibi, diğer klanlardan kaçırılan kadınlar da klanın müşterek mülkü olmuştur. ‘*Leviratus*’ yani baba ölünce üvey annelerle ve kardeş karılarıyla evlenme (küçük kardeş, ölen büyük kardeşin karısıyla evlenir) âdeti ‘*exogamy*’ yasası icabı olarak Hunlar için tipiktir.<sup>98</sup> Çinliler, her ne zaman göçebelerin nevine münhasır aile hayatından bahsettilerse, infiallerini ifade edecek şiddette tabirler bulmakta güçlük çekmişlerdir: “*Hunlarda babalar ve oğulları aynı çadırda beraber yatar ve uyurlar. Baba öldüğü takdirde, oğulları babalarının annelerinden sonra teehhül ettiği bütün kadınlarla izdivaç ederler. Eğer kardeş ölürse, diğer kardeşleri bütün kadınlarını kendileri alır ve onlarla evlenirler.*”<sup>99</sup> Bu sebeple, eski Türklerde bazı kabileler hariç dul kadınlara rastlanmaz.<sup>100</sup> Bu bakımdan Kırgız dilinde: ‘*Katın erden çıksa da, elden çıkpıyt.*’ Yani ‘*kadın kocasından boşanabilir, ancak onun soyundan ayrılıp gidemez*’<sup>101</sup> şeklindeki çok eski bir atasözü halen bilinmektedir. Daha sonraki zamanlarda, dul kadın üvey oğlundan, para vererek bir bakıma kendisini satın almak suretiyle kurtarmış veya ölen kocasını tazminat ödeyerek boşamıştı.<sup>102</sup>

Kız kaçırma ve yağma yoluyla aile kurma âdeti devamlı huzursuzluklara sebep olduğundan bu meseleyi barış yoluyla halletmek sosyal bir zorunluluk olmuştur. Altay Türkleri arasında bugün de erkek ve kız tarafları kendi aralarında sözleştikleri halde, delikanlı kendi soyundan olan yiğitlerle beraber giderek kızı kaçırmış. Hun, Gök Türk ve Oğuzlar gibi, gelişmiş Türk kesimlerinde, yalnız kız kaçırma yoluyla evlenme çoktan kaybolmuştur.<sup>103</sup> ‘*Berişmek*’ sözü Türkçe’de karşılıklı kız alış-verişi

<sup>96</sup> Beçene-Salur mücadelesine dair bir de destan vardır. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 371-372, TDAV Yay., İstanbul, 1999; “Oğuzlara Ait Destanı Mahiyette Eserler”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, c. 17, Sayı: 3-4, s. 390, 1959.

<sup>97</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 96.

<sup>98</sup> Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, 30, 76, 94.

<sup>99</sup> Jozsef Deer, “İstep Kültürü”, (çev. Şerif Baştav), *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, c. 12, Sayı: 1-2, s. 162, 1954.

<sup>100</sup> Çin’in kuzeyindeki kavimlerden Hua-guolalarda ve Yüe-çilerilere bağlı Ye-da adlı bir kavimde, kardeşlerin müşterek bir karısı vardır. Sosyolojide ‘*Polyandrie*’ denen bu evlenme şekline göre, hiç kardeşi olmayan bir adamın karısı başında sadece bir boynuz taşır, bu boynuz her kardeşin sayısı miktarında arttırılırdı. Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, s. 99-105-106.

<sup>101</sup> K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. 1, s. 336.

<sup>102</sup> V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. H.D. Yıldız), s. 510, Ankara, 1990. Bu bakımdan Kaşgarlı *D.L.T*’teki; ‘*kadın başını kurtardı.*’ *D.L.T III*, 64 ve ‘*kadın kocasına para vererek boşandı.*’ *D.L.T III*, 85 sözleri manidardır. Türklerde boşanma bazen kadınla erkeğin karşılıklı anlaşmasıyla gerçekleşirdi. ‘*Begi kişi üzlüşdi*’ sözü ‘*karı ile koca ayrıldılar*’ demektir. *D.L.T I*, 240.

<sup>103</sup> Adem Aydemir, “Türk Folklorunda Nişanlanma ve Evlilik Sembolü Olarak; ‘Gerdanlık, Küpe ve Yüzük’”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 282, s. 20-23, Haziran 2010.

demektir. *Divanü Lûgat-it-Türk*'te: 'onlar bir birge kız berişti'<sup>104</sup>, 'onlar ikki kız koluşdı = onlar birbirlerinden kız istedi', 'Tünğür kadın buluştu. Kırkın takı koluştı'<sup>105</sup> sözleri yer almıştır. Kırgız lisanında: 'Kudalaşmak' sözü çocuklarını yahut akrabalarını evlendirmek suretiyle akraba olmak<sup>106</sup>, 'kayçı kuda' sözü de, iki aile kızlarının oğullarına karşılıklıca vermek suretiyle dünür olması demektir.<sup>107</sup> Bütün Türk şubeleri için geçerli bu âdete Kırgızlarda 'kız alışuu'<sup>108</sup> denirdi. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde tavsif edilen evlenme ve düğün âdetleri çok eski devrin hatıralarıdır. Bu âdetlerin başında exogamy yasaının tatbik edildiği, çok öncelerdeki devirde kabilenin gençlerinin başka kabilelerin kızlarını kaçıarak topluca evlendikleri dönemlerin hatırasıdır. Esasen bütün Türk düğünlerinde kız ve güveyi tarafları arasında, sembolik olarak 'savaş' ve sonra 'barış' yapıldığı tespit edilmektedir. Rus araştırmacılar: 'Yakut düğünlerinin bir barış merasimini andırdığını'<sup>109</sup> söylerler. Kırgız Türklerinin evlenme töreninde 'Otko kirüü' yani 'ateşe girme' diye bir merasim vardır. Bu tören, düğünden birkaç gün sonra, gelinin akrabalarının evinde yapılırdı. Bundan sonra damat, artık gelinin akrabalarına yanaşır ve onlardan kaçmamaya başlardı.<sup>110</sup> Kırgızlarda 'kız kuduruu' denilen başka bir düğün âdetine göre de, bir düğünde damat fena ata binerek, iyi ata binmiş olan kızı kovalarmış.<sup>111</sup> Türkmen düğünlerinde gelin, babasının evinden çıkarılırken kız tarafıyla gelin alıcı arasında 'dalaş' denilen bir oyun oynanmış. Bu oyunda kız tarafı kızı vermemek için kendi tarafına çekerken, erkek tarafı da almak için kendi tarafına çekmiş.<sup>112</sup> Tatarlarda ise damadın kızı alması, evden çıkarması o derece zor olmuş ki, bazen damadın geleceği köprü dahi yıkılır, damat dövülür ve taşlanır. Semerkant'ta yaşayan Özbekler, damadı ucuna çivi çakılmış oklavalarla döverlermiş.<sup>113</sup> Bütün bunlar çok eski dönemlerde klanlara mensup gençlerin diğer klanlara mensup kızları zorla kaçırmalarının hatıralarıdır. Halbuki *İbn Fazlan* içlerinden geçtiği Oğuzların evlenme âdetleriyle ilgili olarak:

*"İçlerinden biri diğerinin kızını, kız kardeşini veya velâyeti altında bulunan bir kadını şu kadar Harezmi kumaşına karşılığında ister. Başlı-*

<sup>104</sup> 'Onlar birbirlerine kız veriştiler', *D.L.T II*, 94.

<sup>105</sup> 'Dünür, kayın buluştu; kızlarını da birbirlerinden istediler', *D.L.T II*, 110.

<sup>106</sup> K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. II, s. 516.

<sup>107</sup> K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. II, s. 515.

<sup>108</sup> K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. I, s. 28.

<sup>109</sup> Abdülkadir İnan, *Makaleler*, c. I, s. 345.

<sup>110</sup> K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. II, s. 602; Gerçekte Kırgızlarda delikanlılar, nişanlı kızı, nişanlı delikanlı sıfatıyla ziyaret edebilir ve onunla geceleyebilirdi. *a.g.e.*, c. II, s. 545.

<sup>111</sup> K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. II, s. 469.

<sup>112</sup> G. Selcan Sağlık, "Türkmen Düğün Geleneği", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 3, Sayı: 2, s. 77, Haziran 2006.

<sup>113</sup> Çulpan Zaripova Çetin, "Tatar Türklerinin Düğün Geleneği", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 2, Sayı: 3, s. 104, Eylül 2005.



*ği veliye verdikten sonra kızı alır, evine götürür. Çok kere başlık deve, hayvan veya başka bir şey olabilir. Velisi ile anlaştığı başlığı ödemeden hiçbir kimse kadınla evlenemez. Bu meblâğı ödeyince çekinmeden gelir, kadının bulunduğu eve girer. Babasının, anasının ve kardeşlerinin huzurunda onu alıp götürür. Onlar buna mani olmazlar”<sup>114</sup>*

diyor.

Daha geç çağlara mahsus olmakla beraber XII. asır müelliflerinden Şaraf ez-Zaman el Mervezi'nin dediği gibi; “Türkler pek çok cinslere, kabilelere, oymaklara ayrılan büyük bir millettir. Bir kısmı şehirlerde ve köylerde, bir kısmı bozkırlarda ve çöllerde otururlar.”<sup>115</sup> Buna göre, müspet haberler ataerkil ailenin en olgun safhasında bulunan hakan ve yabguların karargahları çevresindeki boylara aittir. Diplomat ve tüccarların ziyaretgâhları olan Hakan ve Yabguların karargâhları zamanına göre birer kültür merkezi işlevi görmüştür. Buraları sürekli yabancı kültürlerin tesislerine açık bulunmuş, kültürlerin karışma alanı veya bir ‘diffusion’ bölgesi olmuştur. Bu çevrede bulunan boylar, asâetli boylar olup, memleketin bel kemiği sayılmıştır ki, bunlarda ‘döl alma’, ‘kadının müşterek mülk olması’ ve ‘zinâyı makul bulma’ gibi âdetleri çok eski devirlerde, tarihin karanlık dehlizlerinde bırakmışlardır. Bunlarda ‘Punalua aile’ (punalua family) denilen evliliğin izlerini görmek mümkün değildir. Fakat, ormanlık ve dağlık bölgelerde ilkel yaşama şartlarını henüz değiştirememiş bazı oymaklar son zamanlara kadar çok eski geleneklerinin izlerini korumuşlardır. Yani büyük devlet kurmuş Türkler ile dağlar ve vadilerin içlerinde kalmış, gelişmemiş Türk topluluklarının folkloru arasında bir ayırım yapmak gereklidir. Türk toplumunun ve kadınlığının temizlik ve iffeti hakkında tarihi kaynakların verdiği haberlerle son yüzyıllarda toplanan etnografik malzemeler arasındaki çelişki de ancak bu şekilde izah edilebilir. Diğer yandan Türklerin namus ve ahlâk anlayışları hakkındaki müspet veya menfi haberler, hakkında haber verilenden ziyade, haber verenin nerede durduğu ile ilgili olmalıdır. Folklorunda görülen ve yaygın olmayan bazı geleneklere bakarak köklü ve büyük bir milletin kültürü hakkında neticeler çıkarmak da doğru bir yaklaşım değildir. Sonuçta ailenin kurulmasını sağlayan evlenme ve düğün âdetleri kültürün devamlılığını gösteren davranışlardandır. Her toplumun kendine özgü gelenek ve görenekleri evlenme ve düğün şekillerine yansımıştır. ‘At, avrat, silâh’ gibi kavramlar bu konuda Türk kültürünün boyutunu göstermektedir.

<sup>114</sup> İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 36.

<sup>115</sup> İbn Fazlan Seyahatnâmesi, (ilâve), s. 99. Aynı hususta, Mesudi de ‘Acâ’ib el Dünya’ adlı eserinde, “Türlere gelince onlar Yafes’in neslinden gelirler ve birçok kollara ayrılırlar. Bir kısmı şehirlerde ve kalelerde, bir kısmı dağlarda ve kırlarda çadırlar içinde otururlar.” (a.g.e., s. 64-a’dan naklen Faza’ül el Etrak, s. 32, not. 116, (haz. Ramazan Şeşen), Ankara, 1988, aynı müellif, aynı kaynaktan Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 57) diyor.

Çin kaynaklarına göre; M.Ö. III. asırda Hun hükümdarları muayyen bir boydan evleniyorlardı. Buna göre aslında Hunlarda karşılıklı dünür olmak âdeti caridir. Çünkü, hep bir boydan kız alma âdeti muayyen bir boya kız verme, yani karşılıklı kız değiştirme âdetiyle bağlıdır. Hsü-pu ve T'ang-hu boyları hakan kızlarının verildikleri boylardır.<sup>116</sup> Dışarıdan evlenme gelenekleri gereğince, hakanların kız aldıkları aileler, Hun devleti nezdinde üstün bir paye kazanmıştır. Gök Türk yazıtlarına göre, Gök Türk hanedanı ile Batı Gök Türkleri yani Türgişler dünür boylarıdır. Yazıtlarda: "Türgiş kağanın kızımın artingü uluğ törün alı birtim. Türgiş kağan kızın ertingü uluğ törün oğluna birtim... ertingü uluğ törün alı birtim"<sup>117</sup> denir. Buradaki kağan herhalde *Su-lu Kağan*, oğlu da *Bilge Kağan*'ın damadı *T'ou-Ho-sien Ko* olmalıdır. Dede Korkut Oğuzlarında Dış Oğuzlar ile İç Oğuzlar birbirlerinin dünür boylarıdır.

*Manas Destanı*'nda, *Manas*'ın oğlu *Semetey*'in nişanlısı *Ay Çörök*, otuz kız ve kırk erkekle güreşip, baş çıkıyor, ağacın altında kurulan bir otağda eğlence tertip edip, elbisesini bele kadar açıp<sup>118</sup> peri çarpmış gibi salınıyor, halkın hepsi dinlenmeye yatınca eğlenceye dalıp, kuğu '*küçübüt*' gibi bağıyor, '*küdörö*' gibi titriyordu.<sup>119</sup> Buradaki otuz kız birbirleriyle, kırk erkek de yine birbirleriyle emsal yani kurdaştır.

*Aşık Paşazade*'nin; '*Tevârih-i Âl-i Osman*' adlı eserinin yalnızca bir yerinde, XIII. ve XIV. asır Anadolu'sunda büyük ve müstakil teşkilâtlar şeklinde mevcudiyetlerinden bahsettiği, *Gâziyan-ı Rum*, *Abdâlan-ı Rum*, *Ahîyan-ı Rum* ve hattâ *Bacıyan-ı Rum* eski '*kurdaşlık*' kurumunun tezahüründen başka bir şey değildir.<sup>120</sup> Bu *Bacıyan-ı Rum* teşkilâtının basit bir feminist kadınlar teşkilâtı olarak değerlendirilmesi mümkün değildir.<sup>121</sup> Nitekim Türklerde hatunların maiyetinde, ok atmakta mahir, atlı kadın birlikleri bulunabiliyordu.<sup>122</sup> Dulkadiroğulları beyliği hizmetinde silâhlı 30.000 kadından söz edilir.<sup>123</sup> 1394-1427 yılları arasında zorunlu olarak Türkler ve Moğollar arasında yaşamış olan Avusturyalı gezgin *Johannes Schiltberger* komutasında dört bin savaşçı bakire olan savaşçı bir Moğol kadından söz ediyor. Bu Tatar kadın ve yanındakiler savaşlara atlı olarak katılıyor ve erkekler kadar güzel ok atıyorlardı.<sup>124</sup> Hattâ bazı Türk

<sup>116</sup> Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. II, s. 198.

<sup>117</sup> B.K. K. 9 ve 10.

<sup>118</sup> 'Kökürögün açınıp-gögüslerini açarak'

<sup>119</sup> *Manas Destanı*, s. 325.

<sup>120</sup> Fuat Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, s. 93-94, Ankara, 1984; Sencer Divitçioğlu, *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, s. 44-54, İstanbul, 1996.

<sup>121</sup> Selahattin Döğüş, "Osmanlı Devletinin Kuruluşunda İki Milli Teşekkül: Anadolu Ahileri ve Anadolu Bacıları Teşkilatı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 135, s. 15-23, Mart 1998; aynı müellif, "Bacıyan-ı Rüm (Anadolu Bacıları Teşkilatı)", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 170, s. 37-41, Şubat 2001.

<sup>122</sup> Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi (İç Asya'daki Erken Safhalar)*, s. 7, Ankara, 1985.

<sup>123</sup> Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 108, Ankara, 1989; Fuat Köprülü, *a.g.e.*, s. 94.

<sup>124</sup> Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, (çev. T. Akpınar), s. 97-98, İstanbul, 1995.

çevrelerinde, evlenebilmek için, müstakbel gelini, at koşturmakta, ok atmakta ve güreşte yenmek gerekiyor ve bu kolay sayılmıyordu. Müellifimiz Kaşgarlı; “Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma”<sup>125</sup> diye bir atasözü nakleder. *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde, *Kam Püre*’nün *Oğlı Bamsı Beyrek Boyı*’nda *Beyrek* ile *Banu Çiçek*’in nişanlanmaları:

“Kız aydur: Mere yigit menum atumu kimse kiçdügi yok, ohumu kimse yarduğı yok, imdi gel senün ile güreş turalum didi. Haman Beyrek atdan indi. Karvaşdılar, iki pehlivan olup bir birine sarmaşdılar. Beyrek götürür kıza yire urmak ister, kız götürür Beyregi yire urmak ister. Beyrek bunaldı, aydur: Bu kıza basılacak olur isem Kalın Oğuz içinde başuma kakınç yüzüme tohuñ iderler didi. Gayrete geldi, kavradı kizun bağdamasın aldı, emçeginden tutdı”<sup>126</sup>

şeklinde anlatılır.

*Yusuf Ziya Yörükan*’ın verdiği bilgiye göre, eski Türklere görülen ve genç kızların evleneceği erkeğe güreş teklif etmesi şeklinde tezahür eden bu olay bugün Anadolu Yörüklerinde ve tahtacılar arasında hâlâ yaşamaktadır. Aynı güçte olan iki hayvan arasında gerçekleştirilen güreşlerin en şaşırtıcı olanları bir kadın ve bir erkek arasında yapılmaktadır. Bu güreşte erkeğin kazanmış sayılabilmesi için kadının memesine dokunması gerekirdi.<sup>127</sup>

M.Ö. 38 yılında Çin ordularına karşı Talas Nehri boyunda istikbâl ve istiklâl mücadelesi veren *Çi-Ci Han*’la birlikte şehit olan 1508 kişinin arasında herhalde *Çi-Ci*’nin kurdaşları da bulunuyordu.<sup>128</sup> Gök-Türk devletinin Çin hakimiyetine girmesini kabul edemeyen Türk İstiklâl Tarihinin mümtaz şahsiyeti *Prens Kür-Şad*, 639 yılında kırk kurdaşıyla Çin sarayını işgal etmişti.<sup>129</sup> *İlteriş Kağan* da 680 yılında bağımsızlık hareketine on yedi kurdaşıyla birlikte girişmişti. *İl Teriş Kağan*’ın bağımsızlık hareketine girişmesinden *Kül Tigin* ve *Bilge Kağan* yazıtlarında bahsedilmektedir:

“Kangım kağan yiti yigirmi erin taşıkmuş. Taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdaki tağıkmuş, tağdaki inmiş, tirilip yitmiş er bolmuş. Tengri küç birtük üçün kangım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı kony teg er-

<sup>125</sup> “Kızla güreşme, kısrakla yarışma. Kızla güreşme, çünkü kızlar kuvvetli olur, seni alt eder; kısrakla yarışma, kısrak attan daha çevik, daha sıçrayışlı olduğundan seni yener” dedikten sonra; ‘Bu, hakanlılardan bir kızın, gerdek gecesi Sultan Mes’ud’u ayağıyla dokunarak yıktığı için Hakanlıların Sultan Mes’ut hakkında söyledikleri bir sözdür.’ D.L.T I, 474 diye ilâve eder.

<sup>126</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 123.

<sup>127</sup> Yusuf Ziya Yörükan, *Anadolu’da Alevîler ve Tahtacılar*, s. 298, İstanbul, 2006.

<sup>128</sup> Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. II, s. 176; Bahaeddin Ögel, “Cici Han”, *Millî Kültür Dergisi*, c. I, Sayı: 10, s. 25-27, Ekim 1977; Salim Koca, “Türk Tarihinde İstiklâl Mücadeleleri Atatürk’te ‘İstiklâl-i Tam’ Fikrinin Tarihi Temelleri”, *Millî Kültür Dergisi*, Sayı: 42, s. 7, Ekim 1983.

<sup>129</sup> İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 109.

miş. İlgerü karıgaru sülep tirmiş kubratmış, Kamağı yiti yüz er bolmuş.<sup>130</sup>

Bu kurdaşlar hareketine esasen Çin'de doğmuş-büyümüş olan Büyük Vezir Tonyukuk da sonradan dahil olmuştu: "İda taşda kalmış kubranıp yiti yüz boldı. İki ülügi atlığ erti, bir ülügi yadağ erti. Yiti yüz kişig uduzuğma uluğu şad erti. Yağğı tidi. Yağmışı ben ertim."<sup>131</sup>

Kurdaşlık teşkilâtına mensup olanlar bir içtimada kahramanlık derecelerine göre 'kuram'<sup>132</sup> denen sıralarına göre otururlardı. Aynı 'kuram'da oturanlara 'kurdaş'<sup>133</sup> denirdi. Kurdaşların 'Kuram' halinde kılıç ve kadeh ile and içme merasimlerinin tasvirleri, Orta Asya'daki Türk beylerinin saraylarında dahi resmedilmiştir.<sup>134</sup> Kurdaşlar, mensup oldukları kurdaşlık teşkilâtının kıyafet sahasındaki bir görünümü olan kemer (kur > kurşak > kuşak) takma ve kullanmaya içtimaî ve siyasî mevkii göstermesi bakımından büyük önem vermiştir. Türklerde ulu toylarda ve gelişigüzel toplantılarda herkesin oturacağı yerin belli olmasına 'orun'<sup>135</sup> denirdi. Dede Korkut Oğuzlarının gazileri de *Bayındır Han* ile *Kazan Han*'ın ordasında derece ve mertebelerine göre 'kuram' otururlardı. Hikâyelerde bu kurala uymayan sadece *Uşun Koca*'nın bahadır, delü, yahşi yiğit Oğlu *Egrek*'tir:

"Bigler bigi olan Kazan divanında buna hiç kapu baca yoğ idi. Bigleri basup Kazan öninde oturur idi. Kimseye iltifat eylemez idi. Meğer hanum gine bir gün bigleri basup oturçak, Ters Uzamış diler idi Oğuzda bir yiğit var idi, aydur: Mere Uşun Koca oğlu bu oturan bigler her biri oturduğu yiri kılıcı ile etmegiy ile alupdur, mere sen baş mu kesdün kan mu tökdün aç mu toyurdun yalınçak mu tonatdun didi."<sup>136</sup>

Kurdaşlar, kabileden birisinin yardımı ihtiyacı olduğunda, sıfatını ve künyesini söyledikten sonra "...çal kılıcun yetiştim" diyerek meydana koşuyorlar.<sup>137</sup> Aslında kırk yiğit arasında bir hiyerarşi ve rütbe sırası vardır. *Ziya Gökalp*'ın dediğine göre:

<sup>130</sup> K.T.D. 11-12. B.K.D. 10-11. "Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış, Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş, toplanıp yetmiş er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya, batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş."

<sup>131</sup> T. I. Taş. B. 4-5. "Ormanda taşta kalmış olanı toplanıp yedi yüz oldu. İki kısmı atlı idi, bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiyi sevk eden büyükleri şad idi. Katıl dedi. Katılanı ben idim."

<sup>132</sup> D.L.T I, 413.

<sup>133</sup> D.L.T II, 218.

<sup>134</sup> Emel Esin, a.g.e., s. 7.

<sup>135</sup> Abdülkadir İnan, *Makaleler*, c. I, s. 241 vd.

<sup>136</sup> Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, 225.

<sup>137</sup> Seyran Gayıbov, "Kitab-ı Dede Korkut'taki 'Tutsaklık' Durumu Karşısında Oğuz'un Tutumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 1/3, s. 131-152, İlkbahar 2008; Aynı makale mükerrer olarak, *Turkish Studies*, c. 3/2, s. 324-353, İlkbahar 2008.

"Bazı Türk kabilelerinde resmî örgütün dışında serbest ve ayrı bir serdarlık örgütü vardır. Serdar unvanını, eylemleri ile kazanmış olan bu doğal kumandanlar, seçilerek, kendi kendine yetişir ve iş görürlerdi. Serdarlardan biri, çadırın önüne bayrak dikince, bunu görenler, yeni bir akına çağrıldıklarını anlardı. Akına katılmak isteyenler, serdara başvurarak toplanma vaktini öğrenirlerdi. Toplanma gününde birleşilerek nasıl hareket edileceğine karar verilirdi. Yaradılıştan kahraman olan serdarlara alp, alpagut ve koca adları verilirdi. Devlet döneminde bunlar orduların çekirdeğini oluşturmuşlardır."<sup>138</sup>

Gök Türk yazıtlarına göre, serbest Kurdaşlık teşkilâtının reisi iken 'Baga Tarkan = genç yiğit' unvanını taşıyan bu reisler, resmî otoriteye tabi olduktan sonra 'Boyla Tarkan = Boyların yiğidi' unvanı alıyorlar, hâttâ kabiliyetlerine göre Baş-vezirlik vazifesine kadar yükselibiliyorlardı.<sup>139</sup> Türk göçebe devletlerinin kuruluşu hakkında Radloff en iyi şekilde şu açıklamayı yapmaktadır:

"Hür göçebelerde, oymaklara tabî talî teşekküllerin daimî tahavvülü halka hayat gücü sağlar. Sürekli çatışmalar, kesintisiz kavgalara münce olur. Bir kabile dağıldığı zaman parçaları, kuvvetlenme yolunda olan başka kabileyeye katıldıkları için, cemiyet hayatı üzerinde kötü tesirleri sezilmez. Bir kabile savaşlar sırasında büyük nüfuz kazanırsa, o kabilenin reisi, mensup olduğu kabilenin yardımı ile bütün kavmin başbuğu olur. Çünkü Türklerde, savaşta ve avda üstünlük bir 'kut' tezahürü sayılıyor, kazananın kut sahibi olduğu; yenilenin ve hattâ ölenin 'kut' sahibine tabî olduğu kabul ediliyordu. Kut sahibinin temel vazifesi aç halkını doyurmak, çıplak halkını da giydirmektir. Başbuğ tebaasını ganimetler ve toprak mülkü ile doyurduğu nispetle, hüküm sürmede müstakil olur ve idaresi altında birleştirdiği devlet de büyüdükçe büyür."<sup>140</sup>

<sup>138</sup> Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 294.

<sup>139</sup> T.I. Taş Batı 1. satırda; "Bilge Tonyukuk ben özüm" denildikten sonra aynı taş aynı yüzün 6-7. satırındaki; "Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan birle İl-teriş Kagan boluyın" cümlesi başka türlü anlaşılmaya müsait değildir. Bu konuda bkz. Saadettin Gömeç, "Boyla ve Baga Unvanı", *O.D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sayı: I, 2010. Yenisey yazıtlarından Suci E. 47 olarak tanımlanan yazıtın ikinci satırına göre, "Boyla Kutlug Yargan", takip eden satura göre Kutlug Baga Tarkan'ın 'Öge Buyruk'udur. 'La' Türkçe'de çoğul ekidir. Bkz. Aysu Ata, "Türk Dillerinde 'La' Çokluk Eki", *International Journal of Central Asian Studies*, c. 13, s. 89-99, 2009. Buna göre Gök Türklerin büyük vezirinin taşıdığı unvanlar sırasıyla; "Tarkan, Baga, Boyla, Tonyukuk, Bilge"dir. Bazı unvanların sadece Gök Türklerde görüldüğüne taaccüp etmemek gerekir. Nihayet 'Türk' millî adını da ilk ve son kez kendileri kullanmışlardır. Kaşgarlı'nın dediğine göre, bunlardan 'Tarkan' unvanı Ar-guca olup 'bey' (*D.L.T I*, 436) demektir. 'Baga' unvanı ise çok daha sonraları ortaya çıkan 'cebe' unvanı olup, 'silâhşor' anlamına gelmiştir. B.K.G. 13-14. satırlara göre, Apa Tarkan ile Taman Tarkan da önde gelen bürokratlardandır. Tonyukuk hk. bkz. Jaehun Jeong, "Göktürk Tarihinde Bilge Tonyukuk Kimdir?", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 134, s. 11-12, Şubat 1998; Mehmet Ateşoğlu, "Türk Tarihinin Dönüm Noktasında Büyük Bir Kurtarıcı Bilge Tonyukuk", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 164, s. 14-19, Ağustos 2000.

<sup>140</sup> L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 58.

Bu bakımdan son Türk Kurtuluş Savaşı'ndan önce işgale uğrayan bölgelerdeki gençlerin kendiliğinden harekete geçerek, *Kuva-i Milliye* ve *Hareket-i Milliye Teşkilatları*'nı oluşturması çok eski bir yaşlılar teşkilatı olan 'kurdaşlık' kurumunun tezahürü olarak görülebilir.

Sosyal bir kurum olan 'sağdıçlık'<sup>141</sup> XIX. asrın ilk yarısından itibaren yerini yalnızca askerî alana mahsus olmak üzere 'dermek, toplamak' anlamındaki 'ter'den<sup>142</sup> gelen 'tertiplik' teşkilatına bırakmış görünüyor. Bu 'tertip' sözü, *Sultan II. Mahmut* zamanında teşkil olunan 'Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'de askerî kıt'a yerinde kullanılmıştır. Sonradan yapılan askerî teşkilâtlarda da bu tâbir kullanılmıştır.<sup>143</sup>

'Çapul' (*plaçka*) ve 'çete' kelimeleri dilimize Bulgarcadan geçen kelimelerdir.<sup>144</sup> Özellikle Batı Anadolu'da görülen Efelik ve Zeybeklik teşkilâtları, mahallelerde yaşlı gençler arasında gelişen çeteleşmeler ile Orta-öğretim ve Yükseköğretim Kurumlarındaki öğrencilerin bir durum karşısında hemen gruplaşmalarının tarihsel sebeplerinin 'kurdaşlık' kurumuna dayandığı düşünülebilir. Türk dünyasında ve Anadolu'nun her yanında görülen *yiğitbaşılık*, *bekârbaşılık* ve *sağdıçlık* kurumları da kaynaklarını *kurdaşlık* kurumundan almıştır.

#### Kaynaklar

- Aksoy, Mustafa, "Türkler'de At Kültürü ve Kıymız", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 142, s. 38-44, Ekim 1998.
- Aksoy, Mustafa, "Türk Adı, Türk Damgaları ve Halı-Kilim Tarihi", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 188, s. 37-41, Ağustos 2002.
- Arat, Reşid Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1991.
- Argaç, Nuri, "Kilimlerde Oğuz Boylarının Ongunları", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 243, s. 40-42, Mart 2007.
- Argaç, Nuri, "Kilimlerde Oğuz Boy Ongunları ve Sürümleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Armağanı)*, Sayı: 183, s. 617-632, Kasım-Aralık 2009.
- Arık, Durmuş, "Kırgızlar'da Kurban Fenomeni", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 46, Sayı: 1, 2005.
- Ata, Aysu, "Türk Dillerinde 'La' Çokluk Eki", *International Journal of Central Asian Studies*, c. 13, s. 89-99, 2009.

<sup>141</sup> 'Sağdıçlık', sosyal bir kurum olarak tanımlandı ise de, 'sağdıç' kelimesi 'hesap' demek olduğuna göre, 'sağdıçlık' iktisadi bir kurum olarak, 'kazançta iştirak halinde olmak' anlamına da gelmelidir. Diğer yandan 'sağ'; 'hububat ölççeği' ve 'sütü sağılan sürü', 'daş > dış = diç' iştirak eki olduğuna göre 'sağdıçlık' kelimesi yaylacı ve ekinciler için 'üründe iştirak halinde olmak' demektir. Bu bakımdan 'savdıç' kelimesinin 'sepet, sele' (D.L.T I, 173, 455), 'sugdıç' kelimesinin ise; 'kışın sıra ile dostlar arasında yapılan şölen, gezek ziyareti' (D.L.T I, 455) anlamına gelmiş olması manidardır. Demek ki, 'sağdıçlık' mecazen; 'gelir ve giderin aynı sepette olması, aynı sürünün sütünden, aynı tarlanın ürününden yararlanma ve aynı sohbet halkasında bulunma' anlamına gelmiştir. Ahmet Bican Erçilasun, ş > ç ses değişimiyle ilgili olarak, "-Maç -Meç Eki Üzerine" adlı makalesinde: "Buradaki ikinci ses hadisesi -ş > -ç değişmesidir ki 'sütlü aş' ile 'güllü aş' sıfat tamlamalarından meydana gelen 'sütlâç' ve 'güllâç' kelimelerinde görülmektedir" diyor. Bkz. Ahmet Bican Erçilasun, "-Maç -Meç Eki Üzerine", *Makaleler*, s. 353, Akçağ Yay., Ankara, 2007.

<sup>142</sup> D.L.T II, 39; III, 181.

<sup>143</sup> Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s. 471, İstanbul, 1983.

<sup>144</sup> Hasan Eren, "Bulgarlar ve Türk Dili", *Bulgaristan'da Türk Varlığı Seminer Bildirileri*, s. 9, TTK, Ankara, 1985.

- Ateşoğlu, Mehmet, "Türk Tarihinin Dönüm Noktasında Büyük Bir Kurtarıcı Bilge Tonyukuk", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 164, s. 14-19, Ağustos 2000.
- Aydemir, Adem, *İslâmiyet Öncesi Türk Toplumuna Erotik Bakış (Kadın-Aile-Toplum)*, Balıkesir, 2008.
- Aydemir, Adem, "Türk Folklorunda Nişanlanma ve Evlilik Sembolü Olarak; 'Gerdanlık, Küpe ve Yüzük", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 282, Haziran 2010.
- Aytaç, Ahmet, "Konya Yöresi Halı ve Kilim Dokumalarında Yıldız Yanışı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 210, s. 28-31, Haziran 2004.
- Babur, *Vekayi II*, (haz. Reşid Rahmeti Arat), Ankara, 1987.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. H.D. Yıldız), Ankara, 1990.
- Barthold, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (haz. İsmail Aka-Kazım Yaşar Koprıman), Ankara, 2006.
- Barthold, V.V., *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, (çev. H. Eren), Ankara, 2006.
- Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi*, c. I-II, İstanbul, 2007.
- Caferoğlu, Ahmet, "Erkişi ve Hatun Kişi Niyetine", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara, 1968.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1993.
- Çağatay, Saadet Şakir, "Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental-°n", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, Sayı: 3, s. 96, 1943.
- Çağatay, Saadet, "Türkçede 'Kadın' İçin Kullanılan Sözcükler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962*, s. 13-49, TDK Yay., Ankara, 1963.
- Çetin, Çulpan Zarıpovala, "Tatar Türklerinin Dügün Geleneği", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 2, Sayı: 3, Eylül 2005.
- Deer, Jozsef, "İstep Kültürü", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, (çev. Şerif Başstav), c. 12, Sayı: 1-2, 1954.
- Divanü Lûgat-İt-Türk*, (çev. Besim Atalay), Ankara, 2006.
- Divitçioğlu, Sencer, *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, İstanbul, 1996.
- Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, TDAV Yay., İstanbul, 1988.
- Döğüş, Selahattin, "Osmanlı Devletinin Kuruluşunda İki Milli Teşekkül: Anadolu Ahileri ve Anadolu Bacıları Teşkilatı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 135, s. 15-23, Mart 1998.
- Döğüş, Selahattin, "Bacıyan-ı Rûm (Anadolu Bacıları Teşkilatı)", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 170, s. 37-41, Şubat 2001.
- Durbilmez, Bayram, "Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgesiliği", *Milli Folklor*, Yıl: 19, Sayı: 76, 2007.
- Eberhard, Wolfram, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", (İkbal Berk), *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, Sayı: 4, 1943.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara, 1995.
- Eberhard, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1996.
- el Cahiz, *Faza'il el Etrak*, (haz. Ramazan Şeşen), Ankara, 1988.
- Ercilasun, Ahmet Bican, "-Maç -Meç Eki Üzerine", *Makaleler*, Akçağ Yay., Ankara, 2007.
- Eren, Hasan, "Bulgarlar ve Türk Dili", *Bulgaristan'da Türk Varlığı Seminer Bildirileri*, TTK Yay., Ankara, 1985.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 2005.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yay., 2008.
- Erol, Mehmet, "Türk Dünyasında 'Kız Kalesi' Adlandırmalarının Kaynağı ve Bunlara Dair Anlatılan Efsanelerin Teşekkülü Üzerine", *Milli Folklor*, Sayı: 65, s. 73-83, Yıl: 17, 2005.
- Erşahin, Seyfettin, "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 39.
- Esin, Emel, *Türk Kültür Tarihi (İç Asya'daki Erken Safhalar)*, Ankara, 1985.
- Gayıbov, Seyran, "Kitab-ı Dede Korkut'taki 'Tutsaklık' Durumu Karşısında Oğuz'un Tutumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 1/3, s. 131-152, İlkbahar 2008; Aynı makale mükerrer olarak, *Turkish Studies*, c. 3/2, s. 324-353, İlkbahar 2008.
- Gökalp, Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi*, (haz. Yusuf Çotuksöken), İstanbul, 1991.
- Gökyay, O.Ş., "Hannâme", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara, 1968.
- Gömeç, Saadettin, "Boyla ve Baga Unvanı", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sayı: I, 2010.
- Gülensoy, Baybars, "Halılarımıza, Kilimlerimize, Oymalarımıza, Yazmalarımıza Sinmiş Tarihî Türk Damgalarının Estetik ve Grafik Açısından Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 77, s. 21-24, Mayıs 1993.

- Güvenç, Ahmet Özgür, "Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 41, Erzurum, 2009.
- İbn Fazlan Seyahatnamesi*, (haz. Ramazan Şeşen), İstanbul, 1995.
- İnan, Abdülkadir, "Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, c. VI, Sayı: 3, Mayıs-Haziran 1948.
- İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara, 1998.
- İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, c. II, Ankara, 1998.
- İslâm Ansiklopedisi*, "Türkler", M.E.B Yay., c. 12/II.
- Jeong, Jaehun, "Göktürk Tarihinde Bilge Tonyukuk Kimdir?", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 134, s. 11-12, Şubat 1998.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2005.
- Kalafat, Yaşar, "Nokus (Kırk Kız Destanı) Sempozyumu ve Karakalpak Türk Halk İnançları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 126, Haziran 2000.
- Koca, Salim, "Türk Tarihinde İstiklâl Mücadeleleri Atatürk'te 'İstiklâl-i Tam' Fikrinin Tarihi Temelleri", *Millî Kültür Dergisi*, Sayı: 42, Ekim 1983.
- Köprülü, Fuat, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1984.
- Manas Destanı*, (haz. Tuncer Gelensoy), Akçay Yay., Ankara, 2002.
- Necip, E.N., *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (çev. İktil Kurban), Ankara, 1995.
- Oğuz Destanı*, (haz. Z.V. Togan), İstanbul, 1982.
- Ögel, Bahaeddin, "Cici Han", *Millî Kültür Dergisi*, c. I, Sayı: 10, s. 25-27, Ekim 1977.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yay., Ankara, 1979.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. I-II, Ankara, 1981.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I*, Ankara, 1998.
- Özerdim, Muhadder, "M.S. IV.-V. nci Yüzyıllarda Çin'in Kuzeyinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, c. 13, Sayı: 3, 1955.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, İstanbul, 1983.
- Radoff, W., *Sibirya'dan II*, (çev. Ahmet Temir), Ankara, 1956.
- Rasonyi, L., "Sekeller ve Adlarının Menşei", *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl: X, Sayı: 113, Mart 1972.
- Rasonyi, L., *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara, 1996.
- Sağlık, G. Selcan, "Türkmen Düğün Geleneği", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 3, Sayı: 2, Haziran 2006.
- Schiltberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, (çev. T. Akpınar), İstanbul, 1995.
- Sevindik, Hüseyin, "Akçaören ve Yeşilöz (Nevşehir) Köylerindeki Doğum Geleneğinin Halkbilimsel Açından İncelenmesi", *I. Türk Halk Kültürü Araştırma Sonuçları Sempozyum Bildirileri II*, Ankara, 1996.
- Sis, Nesrin, "Kadınla İlgili Türkmen Atasözleri ve Deyimleri", *E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. VII, Sayı: 2, s. 163-172, İzmir, 2007.
- Sümer, Faruk, "Oğuzlara Ait Destanı Mahiyetde Eserler", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, c. 17, Sayı: 3-4, 1959.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, TDAV Yay., İstanbul, 1999.
- Şahin, Şayan Ulusan, "Türk Kültüründe At Arabası", *Bilgi*, Sayı: 32, Kış 2005.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985.
- Tarama Sözlüğü*, c. IV, Ankara, 1996.
- Taşoğlu, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, 2004.
- Tülücü, Süleyman, "Divanü Lûgat-it-Türk'te 'Kadın' İçin Kullanılan Sözcükler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, s. 117-136, Şubat 1982.
- Tülücü, Süleyman, "İbn Mühenna Sözlüğü ve Bu Sözlükte 'Kadın' ve 'Kadın Akrabalık Adları' İçin Kullanılan Sözcükler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 2, s. 155-165, 1995.
- Yinanç, Refet, *Dulkadir Beyliği*, Ankara, 1989.
- Yörükkan, Yusuf Ziya, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, İstanbul, 2006.
- Yudahin, K.K., *Kırgız Sözlüğü*, c. I-II, TDK Yay., Ankara, 1998.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (çev. Reşid Rahmeti Arat), İstanbul, 2006.
- Zekiye, M.Z., "Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri", (Tatar Türkçesinden Aktaran: Mustafa Toker), *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, Bahar 2006.